
BILJANA JOKIĆ

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd

UDK 316.344.44:316.722(8)(049.3)
37.014.12:316.722(8)(049.3)

POTLAČENI, KRITIČKA PEDAGOGIJA I DRUŠTVENA STVARNOST

Prikaz tribine "Paulo Freire i Aime Césaire: Teologija oslobođenja i aktuelnost pedagogije potlačenih", održane 12.01.2010. godine u Studentskom kulturnom centru u Beogradu, u okviru programa "Savremena kultura Latinske Amerike", kao deo projekta "Kulture ritmova".

Na tribini su govorile: dr Divna Vuksanović, filozofkinja medija, profesorka na Fakultetu dramskih umetnosti, i mr Biljana Đorović, urednica i novinarka na II programu Radio Beograda. Moderator je bio dr Dragan Čalović, docent na Fakultetu za kulturu i medije Univerziteta Megatrend u Beogradu.

*... Je viendrais à ce pays mien
et je lui dirais:
"Embrassez-moi sans crainte...
Et si je ne sais que parler
c'est pour vous que je parlerai" ¹*

Aimé Césaire
(Cahier d'un retour au pays natal)

Ciklus tribina pod nazivom "Savremena kultura Latinske Amerike" osmišljen je tako da se, u društveno angažovanim tematskim okvirima, geografski udaljene kulture dovedu u vezu izdvajanjem fenomena koji

---

¹ ...Vratio bih se ovoj svojoj zemlji / i rekao bih joj: / "Zagrlite me bez straha... / I da je govor jedino što znam / govorio bih za vas"

nisu uvek očigledni, budući da se javljaju u različitim socijalnim situacijama. Šesta po redu u ovom ciklusu, tribina o potlačenima, uspostavila je takvu vezu između karipskog ostrva Martinika, Brazila i našeg podneblja, kritičkim prikazom sociopsihološki složenog odnosa tlačitelj – potlačeni. Manifestacije tlačiteljskog odnosa najpre su izdvojene u okviru specifične interakcije kolonizator – kolonizovani, a zatim su prepoznate u oblasti obrazovanja, u hijerarhijski uređenom odnosu edukator – edukovani. Pomenuti odnosi moći više puta su razmatrani u delima iz oblasti filozofije, sociologije, psihologije i dr, što nije neobično s obzirom na to da su društveni odnosi, u raznim epohama i na raznim geografskim lokacijama, uglavnom takvi da podrazumevaju one koji potčinjavaju i one koji su potčinjeni, iako je reč o njihovim pojavno drugačijim oblicima.

Teorijski pristup, koji je mr Đorović predstavila u prvom delu tribine, obuhvatio je postavke autora koji su i sami pripadali kategoriji potlačenih – Eme Sezera (*Aimé Césaire*) i Franca Fanona (*Frantz Fanon*), tamnoputih intelektualaca, poreklom s kolonizovanog Martinika. Njihove ideje i dela uticala su na misao Brazilca Paula Freira (*Paulo Freire*), autora koncepta “pedagogija potlačenih” ili “kritička pedagogija”.

Eme Sezer (1913–2008) predstavljao je neobičajeni spoj pesnika, dramskog pisca i političara. Njegov politički angažman, od kraja II svetskog rata, bio je vezan za Francusku komunističku partiju i obeležen učesćem u kreiranju kontroverznog zakona kojim je status kolonija promenjen u tzv. departmane. Pošto je istupio iz Komunističke partije, političko delovanje nastavio je u Progresivnoj partiji Martinika, koju je osnovao 1958. godine. Sezer je 2006. godine odbio da se sretne sa Sarkozijem, čija je partija prethodne godine glasala za usvajanje zakona koji je obavezivao francuske profesore da u svojim predavanjima i udžbenicima pozitivno vrednuju ulogu francuskog prisustva u inostranstvu, posebno u Severnoj Africi.²

Jedan od Sezerovih prvih značajnih doprinosa problematizovanju položaja kolonizovanih crnaca, bilo je

---

² Taj zakon, koji su mnogi kritikovali i tumačili kao veličanje kolonijalizma i francuskih intervencija u Alžiru, ukinut je početkom 2006. godine.

učesće u pokretanju časopisa “Crni student” (*L’Étudiant Noir*, 1930, u saradnji s *Léopold Sédar Senghor* i *Léon Gontran Damas*). Ovaj časopis poslužio je kao osnova za pokret *Négritude*, čiji je cilj bio afirmacija crnaca, pošto je njihov kulturni identitet već bio izgubljen u procesu kolonizacije. Sezer je napisao više poetskih, proznih i dramskih tekstova na temu kulturnih identiteta crnih Afrikanaca u kolonijalnom okruženju. Jedna od njegovih prvih takvih knjiga je “Beležnica o povratku u rodnu zemlju” (*Cahier d’un retour au pays natal*, 1939), dok je po radikalizmu poznata njegova adaptacija Šekspirovog komada *The Tempest*, pod istim nazivom na francuskom jeziku (*Une Tempête*, 1968).

Sezerov “Diskurs o kolonijalizmu” (*Discours sur le colonialisme*, 1950) predstavlja oštru osudu evropskog kolonijalizma, rasizma, hipokrizije, moralne i duhovne patologije. U ideološkom smislu, prepoznaju se marksističke ideje, kao, na primer, u slučaju koncepta “lažne svesti”, odnosno percepcije sveta koja je uslovljena klasnom pripadnošću. Tako se i kolonijalni odnosi održavaju zahvaljujući uspostavljenom gledištu kolonizatora o sopstvenoj superiornosti, čime se opravdavaju brutalne aktivnosti usmerene protiv drugih, koji su označeni kao inferiorni i necivilizovani. Sezer ocenjuje da se kolonijalizam i nacizam suštinski ne razlikuju, jer je u osnovi i jednog i drugog ista pretpostavka o superiornosti/inferiornosti rasa – jedina razlika je u tome što je nacizam bio usmeren protiv belaca. On takođe piše o negativnom efektu kolonizacije koji pogađa i kolonizovanog i kolonizatora – kolonizovani je dehumanizovan, gubi svoju kulturu, redukovan je na “instrument za produkciju” u službi ciljeva kolonizatora, dok se kolonizator degradira do instinkata, nasilničkog ponašanja, rasne mržnje i moralnog relativizma, kako bi olakšao savest i mogao da eksploatiše kolonizovane. Taj “bumerang efekat” kolonizacije, o kome piše Sezer, pogađa sve nacije koje kolonizuju, kao i one koji odobravaju kolonizaciju – takve nacije, ili još opštije, evropska civilizacija, po Sezerovoj oceni, moralno su obolele, dekadentne i umiruće. Resurs za promenu kolonijalnih odnosa, on vezuje za revolt Trećeg sveta.

Sezerove ideje inspirisale su Franca Fanona (1925–1961), koji je tokom svog relativno kratkog života napisao dva dela od značaja za anticolonijalnu misao

– “Crna koža, bele maske” (*Peau noire, masques blancs*, 1952) i “Prezreni na svetu”³ (*Les Damnés de la Terre*, 1961).

Fanon je odrastao u porodici srednje klase i bilo mu je omogućeno školovanje. Njegovo porodično stablo uključuje pretke bele rase po majčinoj liniji, dok mu je otac potomak afričkih robova. Tokom II svetskog rata, Fanon se dobrovoljno borio na strani Slobodne Francuske (*Forces françaises libres*). Nakon rata, studirao je medicinu i psihijatriju u Lionu, i upravo u tom periodu počeo je da piše političke eseje podstaknut neočekivanim ličnim iskustvom nacionalne i kulturne dezorijentacije nakon prvih susreta s francuskim rasizmom – do tada, usled svog obrazovanja i mešovitog kulturnog nasleđa, sebe je smatrao Francuzom. Analizu efekata rasizma i kolonizacije predstavio je u delu “Crna koža, bele maske”, čiji je prvobitni naziv bio “Eseji za razotuđenje crnaca”. Tu je opisao iskustvo crnca intelektualca u svetu belaca, kao i mehanizme generisanja štetnih psiholoških konstrukata, koji podrazumevaju potčinjavanje univerzalnim normama belaca, te dovode do otuđivanja crnaca od sebe samih. Rasistička kultura, prema Fanonovom shvatanju, zapravo zabranjuje psihičko zdravlje crnom čoveku. On posebno ističe značaj jezika, koji u procesu kolonizacije ima šire implikacije – preuzimanje tuđeg jezika podrazumeva preuzimanje kulture i vladajućih vrednosti, pa tako “govoriti francuski” znači da onaj ko ga govori prihvata, ili je prinuđen da prihvati, kolektivnu svest Francuza, koja označava “crnačko” kao loše i grešno. Da bi izbegao asocijaciju sopstvenog “crnačkog” sa zlim i grešnim, “crni čovek” navlači “belu masku” ili doživljava sebe kao univerzalnog subjekta u društvu koje navodno zastupa jednakost. Kulturne vrednosti se internalizuju, ili “epidermalizuju” u svest, što dovodi do disocijacije svesti čoveka crne rase od sopstvenog tela, odnosno do otuđenosti od samog sebe. Jedna od kritičkih primedbi Fanonovih dela, koju upućuju feministkinje u okviru postkolonijalnih studija, odnosi se na pojednostavljen opis potlačenih crnih žena, budući da je u svojim radovima Fanon bio više posvećen problemima potlačenih crnih muškaraca.

---

³ Naslov dela odabrao je prema početnim stihovima “Internationale”.

Fanonovo iskustvo tokom rata u Alžiru, dok je radio u alžirskoj psihijatrijskoj bolnici, pod okriljem francuske vlade, dovelo je do konačnog prekida njegove saradnje s francuskim imperijalističkim režimom 1956. godine. U tekstu ostavke, sažeto je iskazao svoj stav prema kolonijalnoj dominaciji i njenoj neusaglašenosti s psihijatrijskom praksom, koja bi trebalo da pomogne čoveku da postigne sklad sa životnim okruženjem, dok se u realnosti odvija sasvim suprotan proces što od lokalnih stanovnika čini strance u sopstvenoj zemlji, življenjem u stanju apsolutne depersonalizacije.⁴

Delo “Prezreni na svetu”, za koje je predgovor napisao Sartre,⁵ ostalo je upamćeno kao kontroverzan tekst koji propagira nasilje. Fanon nastavlja promišljanje efekata kolonizacije na “psihu nacije”, a takođe se bavi i mogućnostima izgradnje procesa dekolonizacije – nasilje prepoznaje kao sredstvo za katarzu i oslobađanje od potčinjenosti. On kritikuje ulogu intelektualaca u revolucionarnom procesu, dok “lumpenproletarijatu”⁶ – kao najviše degradiranoj društvenoj grupi bez razvijene klasne svesti, te s dovoljnom nezavisnošću od kolonizatora – pripisuje ključnu ulogu u revoluciji.

Paolo Freire (1921–1997), brazilski intelektualac koji je studirao pravo, filozofiju (fenomenologiju) i psihologiju jezika, tokom svoje profesionalne karijere bio je posvećen obrazovanju. Dok ga mnogi smatraju jednim od najuticajnijih mislilaca u toj oblasti, ima i onih koji osporavaju originalnost njegovih ideja i koncepta. Mr Đorović je sažeto iskazala u čemu se njegov neosporni doprinos ogleda: Freire je postavio važna pitanja koja se tiču samog procesa edukacije, najpre u okviru teorije vrednosti (šta je vredno učenja, koji su ciljevi edukacije i dr.), a potom kroz teoriju znanja, pa sve do teorije društva, problematizujući značenje društva, institucija koje učestvuju u procesu edukacije, kao i elementa uključenih u ovaj veliki diskurs. For-

---

⁴ Vidi: Lettre au Ministre Résident, 01.07.2009., 31.01.2010., http://www.frantz-fanon.com/Lettre_Ministre.htm

⁵ Vidi: Préface de Jean-Paul Sartre aux “Damnés de la terre”, 01.07.2009., 31.01.2010., http://www.frantz-fanon.com/Preface_Sartre.htm

⁶ Pod lumpenproletarijatom, Fanon podrazumeva pojedince koji nisu uključeni u industrijsku proizvodnju i žive u ruralnim sredinama.

mulisao je i zanimljivu definiciju demokratije kao sna kome se može težiti, a koji se može samo sanjati, ne može se dosanjati, no prema kome treba imati jasnu refleksiju i jasnu praksu. Kulturu zasnovanu na autoritarnom obrazovanju – koje učenike ne izlaže učenju u dihotomijama, u kategorijama sukoba, u kategorijama razlike, što vodi kolektivnoj apatiji, nekritičnosti, konformizmu, nedostatku otpora prema autoritarnom diskursu i, na kraju, rezultira stvaranjem straha od slobode – nazvao je kulturom tišine.

“Pedagogija potlačenih” (*Pedagogia do oprimido*, 1968; izdanje na engleskom jeziku: *Pedagogy of the Oppressed*, 1970) zasnovana je na Freirovom ličnom iskustvu tokom rada s odraslim Brazilcima u procesu njihovog opismenjavanja, a može se posmatrati i kao nastavak ili odgovor na Fanonovo delo “Prezreni na svetu”. Freire je polazio od teze da obrazovanje nije neutralan proces već da funkcioniše ili kao instrument integracije pojedinaca u sistem (konformizacija) ili postaje praktikovanje slobode (proces zasnovan na razvoju kritičkog mišljenja koje može pojedinca da dovede u poziciju aktivnog učesnika u promeni sveta). Freire se zalagao za obrazovanje temeljeno na kritičkom mišljenju i aktivnom odnosu prema realnosti, pozivajući se na čovekovu ontološku težnju da bude subjekt, kao i na sposobnost svakog ljudskog bića da kritički gleda na svet u dijaloškom susretu s drugima. On razrađuje distinkciju između “bankarskog” modela – po kome učitelj ostavlja “depozit” u pasivnom učeniku, koji se tretira kao “prazan račun” – i “problemski postavljanog” modela, koji podrazumeva istinski dijalog učitelja i učenika, baziran na principima jednakosti, humanosti, nade i uzajamnog poštovanja. Freire kritikuje “bankarski” model, zasnovan na pogrešnom razumevanju edukovanih kao objekata, što pogoduje održavanju društvenih odnosa prema modelu tlačitelj – potlačeni, te vodi razvoju onoga što From naziva “nekrofilija”, umesto da vodi “biofiliji”. Freire takođe promišlja složenost odnosa tlačitelj – potlačeni i mehanizme njegovog održavanja, koji su povezani s ambivalentnim emocijama potlačenog prema tlačitelju, “iluzijom akcije” u slučajevima identifikacije s harizmatičnim liderom, te nekritičkim reagovanjem, što sve doprinosi jačanju negativnog “self-koncepta” potlačenog i doživljaju

sopstvene inferiornosti.⁷ Ključnu ulogu u oslobađajućem, humanističkom procesu, koji podrazumeva “problemski postavljen” model edukacije, Freire pripisuje potlačenima, smatrajući da je naivno očekivati od dominantne elite da menja hijerarhijski poredak. Prevazilaženjem pogrešne percepcije realnosti, u tom osvešćujućem procesu, potlačeni bi oslobodili i sebe i svoje tlačitelje.

Osim prepoznatljivih Fanonovih ideja i marksističke misli, u Freirovim tekstovima, mogu se sagledati uticaji i drugih mislilaca. Isticanje potrebe za aktivnim i kritičkim odnosom prema realnosti, te obrazovnim procesom koji to podrazumeva, javlja se i u delima ranijih autora. Freirovi kritičari često pominju Džona Djuija (*John Dewey*, 1859–1952), koji je ostvario značajan uticaj u oblasti obrazovanja, ne samo kao mislilac, već i kao realizator programa obuke. Djui naglašava da je težnja za ostvarivanjem imanentna čoveku, te vaspitanje i obrazovanje treba da obezbedi uslove za razvoj potencijala kojima učenik raspolaže, umesto da ga “ukalupljuje”. On takođe ističe značaj “učenja kroz rad”, čiji je cilj osposobljavanje za uspešno suočavanje s realnošću.⁸

Na institucionalizaciju kritičke pedagogije uticalo je i Boalovo “pozorište potlačenih”, koje nije samo pozorište već i vrsta dijaloške prakse u svakodnevnom životu, što je apostrofirala dr Vuksanović. Pored toga, ona je napomenula da odnos tlačitelj – potlačeni, kako ga je opisao Freire, korespondira s dualitetom “rob – gospodar” kako ga je opisao Hegel. Istorija se dijalektički razvija na taj način što se ova dva subjekta uzajamno potvrđuju (Hegelov koncept priznanja svesti ili samosvesti) – kao što je gospodaru potreban rob, tako je i robu potreban gospodar.

Dr Vuksanović je u svom izlaganju problematizovala strateški značaj obrazovanja, kao i relaciju između

---

⁷ Pre Froma, na čije se koncepte Freire poziva, zanimljivu psihološku analizu efekata autoritarnog vaspitanja na formiranje strukture karaktera, strah od pobune i njemu suprotstavljene čežnje, te implikacije na društvene odnose i političke pokrete, u svetlu svoje teorije o karakternom oklopljavanju, opisao je Vilhelm Rajh 1933. godine u delu *Die Massenpsychologie des Fascismus* (izdanje na srpskom jeziku: Rajh V., *Masovna psihologija fašizma*, Beograd 1973)

⁸ Vidi: Djui Dž., *Pedagogika i demokratija*, Beograd 1934.

dominantnih modela delovanja u školskom sistemu i društveno-istorijskih odnosa “van učionice”. Ukoliko se prihvati koncept da se društveno-istorijski odnosi reflektuju i u slušaonici, što pedagogija potlačenih podrazumeva, onda bi, u slučaju autoritarnog društvenog sistema, odgovarajući obrazovni model podrazumevao dominaciju onog koji podučava nad onim ko je podučavan, što u našoj stvarnosti i jeste vladajući model. I dok je ovakva ocena aktuelnog obrazovnog modela odražavala stav svih učesnika i posetilaca tribine, pripisivanje odgovornosti potlačenima u procesu uspostavljanja dijaloga, te njihova uloga u procesu edukacije edukatora, podstakli su diskusiju i iskazivanje suprotstavljenih stavova i procena.

Ističući složenost primene Freirovih koncepata u aktuelnoj stvarnosti, dr Vuksanović je podsetila na Fromov pojam “bekstva od slobode” i teoriju konformizma, budući da sloboda podrazumeva preuzimanje odgovornosti, a odgovornost podrazumeva inicijativu. Iako nije jednostavno zamisliti da potlačeni pojedinac, naviknut na autoritarni diskurs, preuzima inicijativu, smatra se da su upravo potlačeni zainteresovani za rešavanje sopstvenih životnih pitanja, jer će se, u protivnom, naći u situaciji nametnutih rešenja. Osnovna ideja Freirove pedagogije jeste da jedino potlačeni ima tu moć da menja društvenu stvarnost, jer nema drugog izlaza. Suština promene ne treba da bude zamena uloga u tlačiteljskom odnosu, već promena prirode odnosa, tako da se temelji na međusobnom uvažavanju, poštovanju i saradnji.

Tribina o potlačenima ostavila je otvoreno pitanje primenljivosti koncepata kritičke pedagogije, kao i mogućnosti suštinske promene društvenih odnosa moći. Nema jasnih pokazatelja da će se takva promena dogoditi u budućnosti, ali ako se ne dogodi, onda će to biti refleksija naše istinski ograničene interakcije na Zemlji – u neprestanoj psihološkoj igri potlačenih i tlačitelja.